प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय
नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित
दर्शनाचार्य तहको तेस्रो सत्रको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी
दुर्गादत्त अधिकारी
क्रमाङ्क ३१
२०७४

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना
दुर्गादत्त अधिकारी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
दर्शनाचार्य (एम. फिल.) कार्यक्रम
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित दर्शनाचार्य (एम.फिल.) तहका शोधार्थी दुर्गादत्त अधिकारीले **प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना** शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्ध मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँले परिश्रमपूर्वक तयार गरेको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध सन्तोषजनक भएकाले यसको आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७४/०२/०५

....
प्रा.डा. महादेव अवस्थी
(शोधनिर्देशक)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
दर्शनाचार्य (एम. फिल.) कार्यक्रम
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

स्वीकृति पत्र

नेपाली विषयको दर्शनाचार्य (एम. फिल.) उपाधिका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष शोधकर्ता दुर्गादत्त अधिकारीले प्रस्तुत गर्नु भएको **प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना** शीर्षकको यो शोध प्रबन्ध सो प्रयोजनका निम्ति स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध प्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

नाम	**हस्ताक्षर**
१. **प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम** (विभागीय प्रमुख)	....
२. **प्रा.डा. महादेव अवस्थी** (शोधनिर्देशक)	....

३. **प्रा. घनश्याम कंडेल**
....
(बाह्य परीक्षक)

४. **प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराई**
....
(आन्तरिक परीक्षक)

मिति : २०७४/०३/

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत **प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना** शीर्षकको दर्शनाचार्य शोधकार्य मैले आदरणी गुरु प्रा.डा. महादेव अवस्थीको कुशल निर्देशनमा सम्पन्न गरेको हुँ । प्रस्तुत शोधकार्यले प्राप्त गरेको आयातनगत तथा प्राज्ञिक आकारमा आरणीय गुरुको अमूल्य मार्गदर्शन प्राप्त भएको छ । यसका लागि आदरणीय गुरुको प्राज्ञिक कुशलताको मुक्तकण्ठले प्रशंशा गर्दै उहाँप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्छु । शोधनिर्देशकका अतिरिक्त यस कार्यलाई सम्पन्न गर्ने क्रममा मलाई सहयोग गर्ने महानुभावहरू, आफन्तजन तथा सङ्घसंस्थाप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्नुलाई मैले मेरो परम कर्तव्यका रुपमा लिएको छु । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तरदेखि दर्शनाचार्य तहसम्मको औपचारिक अध्ययनका क्रममा मलाई आफ्नो ज्ञान सागरबाट सिञ्चित गरिदिनु हुने सम्पूर्ण गुरुवरप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्छु । प्रस्तुत अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा विभिन्न सुझाव, सल्लाह प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु तथा नेपाली विभागका प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमका साथै प्रा. राजेन्द्र सुवेदी, प्रा. केशव सुवेदीप्रति, प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय, प्रा. डा. रमेश भट्टराई, सह.प्रा. डा. गोविन्दप्रसाद शर्मा, सह.प्रा.डा. नेत्रमणि सुवेदीलगायतका गुरुहरुप्रति म आभारी छु ।

शोध सामग्री सहजरूपमा उपलब्ध गराउने केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुरप्रति पनि म आभार व्यक्त गर्दछु । शोधसामग्री सङ्कलनका क्रममा अनुपलब्ध सामग्रीहरु मलाई उपलब्ध गराउनु हुने लेखक महानुभावको सहयोग पनि यसक्रममा स्मरणीय रहेको छ । शोधप्रबन्ध तयार गर्ने सिलसिलामा सामग्री सङ्कलन गर्नेदेखि लिएर शोधप्रबन्ध तयार पार्दासम्मका विविध सन्दर्भका साथै जीवनका हरेक सुखदुःखमा हमेसा साथ र सहयोग पुऱ्याउने मेरी जीवन संगीनी राधालाई नसम्झँदा उनको सहयोगको उचित मूल्याङ्कन नगरेको ठहरिन्छ । मलाई एम.फिल. गर्नुपर्छ भनेर हौसला दिने मात्र होइन मलाई हरेक क्षेत्रमा हमेशा साथ र सहयोग, माया, ममता, स्नेश र मार्गदर्शन गर्नु हुने मेरा आमाबुबाप्रति म चीर ऋणि छु । यसका साथै मलाई विभिन्न क्षेत्रबाट सहयोग गर्ने मेरो भाइ बलराम र बुहारी विन्दुलाई पनि यस क्षणमा म सम्झन चाहन्छु । बाबा म पनि काम गर्छु भन्दै पटक पटक कम्प्युटरमा आएर मलाई ऊर्जा दिने मेरो छोरो आरम्भका कृत्य पनि यस घडीमा स्मरणीय बनेर आएका छन् । यसै क्रममा म मेरा मित्रहरु डा. डिजन भट्टराई, भीष्मराज काफ्ले, केशव आचार्य, गायत्री खनाल, उमेश घिमिरे, रविन गौतमलगायतलाई स्मरण गर्नु पनि मेरो कर्तव्य नै भन्ने सम्झेको छु ।

अन्तमा शोधग्रन्थलाई शुद्धताका साथ लगनशीलतापूर्वक प्राविधिक सहयोग गर्ने मित्र सुभाष खत्रीलाई सहयोगका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मिति : २०७४/०२/०५

....

दुर्गादत्त अधिकारी

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयप्रवेश १

१.२ समस्याकथन २

१.३ उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.५ सामग्री सङ्कलन विधि तथा विश्लेषण ढाँचा १८

१.५.१ सामग्री सङ्कलन विधि १८

१.५.२ दलित साहित्यको विश्लेषण ढाँचा १८

१.६ शोधकार्यको औचित्य तथा महत्त्व २०

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन २१

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा २१

दोस्रो परिच्छेद

दलित चेतनाको अवधारणा र उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा

२.१ विषयप्रवेश २२

२.२ दलित चेतनाको अवधारणा २२

२.२.१ दलित शब्दको कोशीय अर्थ र सामाजिक तात्पर्य २२

२.३ जात र जातिको उत्पत्तिसम्बन्धी मान्यता २५

२.४ शूद्रको उत्पत्ति र दलित २५

२.५ शूद्र कसरी अछूत भए ? २६

२.६ मानव सभ्यतामा जातीय भेदभावको पृष्ठभूमि २७

२.६.१ नेपाली समाजमा वर्ण व्यवस्थाको प्रवेश र विद्यमान अवस्था २८

२.७ नेपाली समाजमा जातीय मुक्ति आन्दोलन : प्रयास र प्राप्ति ३०

२.७.१ राजनीतिक पार्टीका प्रयास र प्राप्ति ३१

२.७.२ गैरराजनीतिक सङ्घसंस्थाका प्रयास प्राप्ति ३६

२.८ साहित्यमा दलित चेतनाको सन्दर्भ ४०
२.९ दलित साहित्यको परिचय र परिभाषा ४०
२.९.१ हिन्दी साहित्यका विद्वान्हरूको परिभाषा ४१
२.९.२ नेपाली विद्वान्हरूको परिभाषा ४३
२.१० दलित साहित्यका विशेषता ४७
२.११ प्रगतिवाद र साहित्यको दलित सौन्दर्य चेतना ४९
२.१२ उपन्यासमा दलित चेतना पहिचान र उपन्यास विश्लेषणको आधार ५१
२.१२.१ दलित साहित्यको लेखन सन्दर्भ ५१
२.१२.२ उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा ५२
२.१२.२.१ कथावस्तु ५३
२.१२.१.२ पात्रविधान ५४
२.१२.१.३ परिवेशयोजना ५७
२.१२.१.४ विचारतत्त्व ५९
२.१२.१.५ भाषाप्रयोग ६०
२.१३ निष्कर्ष ६२

तेस्रो परिच्छेद

दलित चेतना अभिव्यक्त प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सर्वेक्षण

३.१ विषयप्रवेश ६५
३.२ प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विकासक्रम ६५
३.२.१ पृष्ठभूमि ६८
३.२.२ प्रथम चरण (२०११-२०१७) ७०
३.२.३ दोस्रो चरण (२०१८-२०३५) ७३
३.२.४ तेस्रो चरण (वि.सं. २०३६ - हालसम्म) ७५
३.३ प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चिन्तनको परम्परा ७६
३.४ प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा प्रतिनिधि दलित उपन्यासहरू ८५
३.५ निष्कर्ष ८६

चौँथो परिच्छेद

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना

४.१ विषयप्रवेश ८९

४.२ मुक्तिनाथ तिम्सिनाका उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ८९

४.२.१ को अछूत उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ९०

४.३ के.पि. ढकालका उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ९२

४.३.१ जुठेको नयाँ घर उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ९३

४.४ शरद पौडेलका उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ९५

४.४.१ लिखे उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ९५

४.४.२ सिमाना वारिपारि उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ९७

४.५ खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना ९९

४.५.१ जूनकीरीको संगीत उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना १००

४.६ चूडामणि गिरीका उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना १०४

४.६.१ रक्त मिश्रण उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना १०४

४.७ निष्कर्ष ११०

पाँचौँ परिच्छेद

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना

५.१ विषयप्रवेश ११२

५.२ मुक्तिनाथ तिम्सिनाका उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना ११२

५.२.१ को अछूत ? उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना ११२

५.३ के.पि. ढकालका उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना ११५

५.३.१ जुठेको नयाँ घर उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना ११५

५.४ शरद पौडेलका उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना ११७

५.४.१ लिखे उपन्यासको पात्रविधानमादलित चेतना ११८

५.४.२ सिमाना वारिपारि उपन्यासको पात्रविधानमादलित चेतना ११९

५.५ खगेन्द्र संग्रौलाका उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना १२२

५.५.१ जूनकीरीको संगीत उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना १२२

५.६ चूडामणि गिरीका उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना १३४

५.६.१ रक्त-मिश्रण उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना १३४
५.७ निष्कर्ष १४०

छैटौं परिच्छेद

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको परिवेशयोजनामा दलित चेतना

६.१ विषयप्रवेश १४२
६.२ मुक्तिनाथ तिम्सिनाका उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १४२
६.२.१ 'को अछूत' उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १४२
६.३ के.पि. ढकालका उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १४४
६.३.१ 'जुठेको नयाँ घर' उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १४५
६.४ शरद पौडेलका उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १४७
६.४.१ 'लिखे' उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १४७
६.४.२ 'सिमाना वारिपारि' उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १४९
६.५ खगेन्द्र संग्रौलाका उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १५०
६.५.१ 'जूनकीरीको संगीत' उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १५०
६.६ चूडामणि गिरीका उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १५२
६.६.१ 'रक्त-मिश्रण' उपन्यासको परिवेश योजनामा दलित चेतना १५२
६.७ निष्कर्ष १५४

सातौं परिच्छेद

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना

७.१ विषयप्रवेश १५६
७.२ मुक्तिनाथ तिम्सिनाका उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १५६
७.२.१ 'को अछूत' उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १५६
७.३ के.पि. ढकालका उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १५९
७.३.१ 'जुठेको नयाँ घर' उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १५९
७.४ शरद पौडेलका उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १६१
७.४.१ 'लिखे' उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १६१
७.४.२ सिमाना वारिपारि उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १६३
७.५ खगेन्द्र संग्रौलाका उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १६४

७.५.१ 'जूनकीरीको संगीत' उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १६५
७.६ चूडामणि गिरीका उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १६८
७.६.१ 'रक्त-मिश्रण' उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना १६८
७.७ निष्कर्ष १७२

आठौँ परिच्छेद

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना

८.१ विषयप्रवेश १७३
८.२ मुक्तिनाथ तिम्सिनाका उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७३
८.२.१ 'को अछूत ?' उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७३
८.३ के.पि. ढकालका उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७५
८.३.१ 'जुठेको नयाँ घर' उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७५
८.४ शरद पौडेलका उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७६
८.४.१ 'लिखे' उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७६
८.४.२ 'सिमाना वारिपारि' उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७८
८.५ खगेन्द्र संग्रौलाका उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १७९
८.५.१ 'जूनकीरीको संगीत' उपन्यासको भाषप्रयोगमा दलित चेतना १८०
८.६ चूडामणि गिरीका उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १८१
८.६.१ 'रक्त-मिश्रण' उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना १८२
८.७ निष्कर्ष १८२

नवौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

९.१ सारांश १८४
९.२ निष्कर्ष १८६
सन्दर्भग्रन्थसूची **१९४**